

مشکات

۱۷۸ - ۷

• اخلاق در قرآن (۱)

آیت‌الله محمدعلی صبح‌یاری

تحقیق و نگارش: محمدحسین اسکندری

(۱/۱)	تفسیر موضوعی	
(۱/۲)	تفسیر ترتیبی	
(۱/۳)	علوم قرآن	تفسیر و علوم قرآن (۱)
(۲/۱)	شرح روایات	
(۲/۲)	سیره مصصومان	گفتار و سیره مصصومان (۲)
(۳/۱)	فلسفه اسلامی	
(۳/۲)	فلسفه تطبیقی	
(۳/۳)	منطق	فلسفه و منطق (۳)
(۴/۱)	کلام اسلامی	
(۴/۲)	فلسفه دین	کلام و فلسفه دین (۴)
(۵/۱)	فلسفه اخلاق	
(۵/۲)	مباحث اخلاقی	
(۵/۳)	شرح روایات اخلاقی	
(۵/۴)	عرفان	اخلاق و عرفان (۵)
(۶/۱)	فلسفه علوم انسانی	
(۶/۲)	مدیریت	
(۶/۳)	علوم سیاسی	
(۶/۴)	حقوق	
(۶/۵)	جامعه شناسی	علوم انسانی (۶)
(۷/۱)	انقلاب اسلامی	
(۷/۲)	گروههای اجتماعی	
(۷/۳)	فرهنگی	اجتماعی و فرهنگی (۷)

﴿ أَللّٰهُ نُورُ الْسَّمَوٰتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ، كَمِتْكَوٰةٌ فِيهَا مِصْبَاحٌ أَلْمِصْبَاحُ فِي رَحْجَاجَةٍ الْرَّحْجَاجَةُ كَانَهَا كَوْكَبٌ
دُرَى يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مَبَرَّكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقَةٌ وَلَا غَرْبَةٌ ﴾

تمدنها بر پایه الگوی فرهنگی خود از یکدیگر متمایز می‌شوند و فرهنگها حاصل اندیشه‌هایند. ملت‌هایی که به داشته‌های خویش به چشم حقارت بینگردند، طعم تلح و استگی فرهنگی را همیشه در کام خواهند داشت. پاس داشت و نشر ذخایر فکری و فرهنگی، زمینه برپا ساختن تمدنی پویا را فراهم می‌آورد. در این میان، اندیشمندان الهی که از سرچشمه وحی سیراب می‌شوند، پایه‌های تمدن‌های صالح را می‌سازند؛ تمدن‌هایی که در سطح ظاهری حیات حیوانی متوقف نمی‌شوند، و تنها افتخارشان این نیست که رفاه مادی به ارمغان می‌آورند، بلکه خوش‌بختی این جهانی انسانها را به مثابه پیش‌نیاز نیک‌بختی ابدی می‌نگرند، و کاخ بلند مرتبه حیات جاوید را از ورای حجابهای مادی رصد می‌کنند.

تلاش نظام‌مند انسانها برای شناخت کتاب تکوین و تشریع، به پیدایش رشته‌های مختلف علوم منجر شده است که برخی انتزاعی‌تر و زیربنایی‌تر، و بعضی کاربردی‌ترند. شاخه‌های کاربردی علوم بر ریشه ادراکات نظری روییده‌اند و از آنها تعذیه می‌کنند. فهم درست رابطه این علوم با یکدیگر و تشریح آن، گوهر کم‌بابی است که افراد کم‌نظری در طول تاریخ فکر بشر بدان دست یازیده‌اند. اسلام به مثابه کامل‌ترین دین الهی، چشم‌اندازی ژرف و تصویری همه‌جانبه‌نگر از هستی و حیات انسانی فراروی فکر بشر می‌گسترد و همه ساحت‌های هستی را در یک سامانه بهم پیوسته تعریف می‌کند شکوه و زیبایی این چشم‌انداز واقع‌نما هنگامی آشکار می‌شود که همه اجزای آن در جای خود قرار گیرند و رابطه آنها با یکدیگر به درستی فهم و تبیین شود. تنها در این صورت است که زندگی انسان هدف و معنای واقعی خود را پیدا می‌کند.

میراث گران‌بهای فکری و فرهنگی که اندیشمندان مسلمان با جهاد علمی خویش فراچنگ آورده‌اند گنجینه عظیمی از معارف را در اختیار ما قرار داده است که باید از آن در برداشتن گامهای بعدی تلاش نمود. به ویژه در این زمان که انقلاب‌عظیم اسلامی ایران به رهبری فائد عظیم‌الشأن، حضرت امام خمینی رض و خلف صالح‌اش حضرت آیت‌الله خامنه‌ای دام‌الله‌باشد درهای بسیاری را فراروی پژوهشگران گشوده است و مانع‌های فراوانی را از پیش‌پایی فرهیختگان برداشته است.

از محدود چهره‌های برجسته‌ای که به گونه‌ای اصولی در این اقیانوس کران ناییدا وارد شده، و گوهرهایی ناب را به ساحل نشینان عرضه کرده‌اند، حضرت استاد آیت‌الله محمد تقی مصباح بزدی دام‌الله است. ایشان با نگرشی سامان‌مند به مجموعه آموزه‌های عقلی و نقلی اسلام، تصویر واقع‌گرایانه‌ای از ابعاد گوناگون این دین الهی و رابطه ساحت‌های فردی و اجتماعی حیات انسانی عرضه می‌کند که در آثار گذشتگان و هم‌عصران کم‌تر سابقه دارد. در این چشم‌انداز، همه چیز از خداوند آغاز می‌شود و به او پایان می‌یابد، و او محور همه هستی است. هیچ جنبه‌ای از هستی و حیات از چارچوب این تصویر خارج نمی‌ماند، و عناصر موجود در آن در ارتباط ارگانیک با یکدیگر، تکمیل کننده وجوده و ابعاد این منظرة بدیع و بهت‌آورند.

از سالهای دهه ۱۳۴۰ که حضرت استاد در مدرسهٔ منتظریه (حقانی) قم تدریس می‌کردند تا کنون، گذشته از ده‌ها مقاله و تکنگاره که در مجلات و نشریات مختلف منتشر، یا در نشست‌ها و همایش‌های داخلی و بین‌المللی ارائه شده، بیش از هشتاد اثر گرانسنتگ به صورت کتاب از ایشان به چاپ رسیده است. این آثار در قالب‌های مختلف و توسط ناشران متعددی منتشر شده‌اند، و نسخه‌های برخی از آنها نایاب گشته است. از سوی دیگر، عزیزان علاقه‌مندی، از سر احساس وظیفه و اخلاص، اقدام به بازنویسی، ترجمه، تدوین، و یا بازتولید مطالعی از ایشان در قالب‌های جدید کرده‌اند که به دلیل عدم هماهنگی، گاه موجب پدیدآمدن کارهای تایید نشده یا تکراری شده است. افزون بر این مسایل، مراجعه‌های مکرر اندیشمندان و پژوهش‌گران گرامی برای استفاده از آثار گرانقدر استاد فرزانه و دسترسی به آثار منتشر نشده ایشان، ضرورت وجود مرکز هماهنگی و تصمیم‌گیری درباره کارهایی که به آثار ایشان مربوط می‌شود را آشکار ساخت. به همین منظور، با کسب اجازه از حضرت استاد، شورای سیاست‌گذاری مجموعه آثار آیت‌الله مصباح تشکیل شد تا بر روند امور مربوط نظارت و مدیریت داشته باشد.

این شورا، ابتدا آثار استاد را به ترتیب موضوعی دسته‌بندی کرد، که بر اساس آن، تمامی آثار موجود ایشان در هفت موضوع کلی سازمان دهی شده، هر موضوع شامل موضوعات فرعی‌تری می‌شود. نمودار جامع تقسیم‌بندی موضوعی آثار را در صفحه بعد ملاحظه می‌فرمایید. در این طرح، برای هر موضوع، ریز‌موضوع، و عنوان کتاب، شماره رمزی درنظر گرفته شده است که جایگاه آن را در میان کل آثار می‌نمایاند. آثاری که به علت ویژگی موضوع خود تحت چند موضوع می‌گنجند، در مناسب‌ترین محل به عنوان جایگاه اصلی تعریف می‌شوند و برای آنها در عنوانین مناسب دیگر، جایگاهی ثانوی درنظر گرفته شده است. اینک به منظور آن که همه آثار استاد - از جمله آثار نایاب - به شکلی مطلوب در دسترس فرهیختگان قرار گیرد، علاوه بر انتشار مستقل آنها، مجموعه‌ای هماهنگ، با عنوان «مشکات» و براساس طبقه‌بندی موضوعی تقدیم علاقمندان می‌شود.

خداآوند بزرگ را بر این توفیق عظیم شاکریم، و امیدواریم این تلاش ناچیز را با عنایت خوبیش بپذیرد. شورای سیاست‌گذاری مجموعه آثار حضرت استاد آیت‌الله مصباح و مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی تبریز رجاء واقع دارند که این عمل مورد رضایت حضرت صاحب‌الزمان، ولی عصر علیه السلام قرار گرفته، به سهم خوبیش از حضرت استاد که ما را لایق اعتماد خوبیش دانستند، و نیز همه دست‌اندرکاران اجرای این طرح قادرانی می‌کنند، و البته سپاس‌گزاری حقیقی را به مولا و صاحب حقیقی وامی گذارند.

شورای سیاست‌گذاری مجموعه آثار حضرت استاد آیت‌الله مصباح

مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی تبریز

با تحسین

مجموعه‌ی که با عنوان «مشکلات و مستشروعنگ

با زندگانی ناشرها و آثاری است که در گذشته در

کتاب‌های متفاوتی چاپ و مستشر شده‌اند. با این

از راهات عزیزان دست انداز کار که بر طریقی و تجدید

چاپ این مجموعه در شکل جدید و معاصر هست که از

از درگاه ایزد منان بری ایشان توفیق بشرت در میراث

و خدمت‌خواهان به اسلام و فتح امراض را در خواست

کنم و داشتم امیر به عنایت و تبریل حضرت مسیح الیم

عمل الله فرج درام .

محمد حسن - نصیح یزدی

۸۳ / ۱۱

فهرست عناوین

۱۵	مقدمه
بخش نخست: مفاهیم و کلیات	
اصول موضوعه در علم اخلاق	
۲۵	الف) انسان موجودی است مختار
۲۸	ب) انسان دارای مطلوب نهایی است
۳۰	هدف نهایی از دیدگاه قرآن
۳۲	زندگی انسان از دیدگاه قرآن
۳۷	ج) تأثیر تلاش انسان در وصول به هدف
۴۱	اشکالها و پاسخها
ویژگیها و حیثیتها در مفاهیم اخلاقی	
۴۷	رابطه ویژه مفاهیم اخلاقی با فعل اختیاری
۴۸	ویژگی ارزشی مفاهیم اخلاقی
۵۰	مفاهیم اخلاقی انتزاعی هستند
۵۱	هدایت و ضلالت
۵۳	معروف و منکر
۵۴	اطاعت و عصیان
مفاهیم عام اخلاقی در قرآن	
۵۹	خیر و شر
۶۱	نور و ظلمت
۶۳	حق و باطل
۶۵	برآ و فجور

۶۹	تفوا
۷۴	رابطه تقاو و نیکی
۷۹	صبر
۸۴	احسان، عدل و ظلم
۸۸	کوتاه سخن

تفاوت نظام اخلاقی اسلام با دیگر نظامها

۹۱	سعادت در نظام اخلاقی اسلام
۹۲	رابطه جهان‌بینی و سعادت
۹۵	راه وصول به سعادت
۹۸	انسان در نظام اخلاقی اسلام

اساس ارزش اخلاقی در اسلام

۱۰۵	نقش انگیزه در کار اخلاقی
۱۰۶	تنوع انگیزه‌های فاعل
۱۰۷	نقد نظریه کانت
۱۰۸	نیت از دیدگاه اسلام
۱۱۲	نیت یک رابطه تکوینی است
۱۱۵	درجات نیت
۱۱۶	رابطه ایمان و ارزش اعمال
۱۱۷	منشاً ارزش ایمان
۱۱۹	منشاً ارزش از دیدگاه قرآن
۱۲۰	دسته‌بندی آیات
۱۲۴	جمع میان آیات
۱۲۶	راههای جبران گناهان
۱۲۸	متعلق ایمان چیست؟
۱۳۱	کفر، شرک و نفاق
۱۳۴	ایمان باید مطلق باشد

۱۳۶ ..... مراتب ایمان و کفر

راه تحصیل ارزش‌های اخلاقی

۱۴۸	غفلت یا نخستین آفت
۱۴۹	اسامن انسانیت انسان
۱۴۹	نخستین مرحله توجه
۱۵۲	دومین مرحله توجه
۱۵۳	رابطه علم و ایمان
۱۵۶	شرایط ایمان
۱۵۶	راه تحصیل علم
۱۶۲	آثار ایمان و کفر
۱۶۶	مطالعه در آثار اخروی شرک
۱۶۶	ایمان منشأ تقواست
۱۶۸	افکار عملی و نتایج اعمال
۱۷۰	نیرومندترین انگیزه کار شایسته

عوامل کلی سقوط اخلاقی

الف) هواي نفس ۱۷۵
قرآن و هواي نفس ۱۷۶
توضيح هواي نفس ۱۷۹
نفس و عقل ۱۸۴
هواي نفس، مانع ایمان است ۱۸۷
مبارزه با هواي نفس ۱۸۷
ب) دنيا ۱۹۰
رابطه دنيا و آخرت ۱۹۰
دنياى نکوهيد ۱۹۳
قرآن و نکوهش دنيا ۲۰۲
ج) شيطان ۲۰۴

۲۰۵.....	کارهای شیطان .....
۲۰۷.....	شیطان و هوای نفس .....
اصلی	
اخلاق در قرآن	
۲۱۳.....	دسته‌بندی مسائل اخلاقی .....
۲۱۵.....	طرح مورد نظر و شرح آن .....
۲۱۷.....	قلب چیست؟ .....
۲۱۹.....	راه شناخت حقیقت قلب .....
۲۲۴.....	قلب و احساسات باطنی .....
۲۲۵.....	صدر چیست؟ .....
بخش دوم: رابطه انسان با خدا	
معرفت خدا	
۲۴۳.....	معرفت خدا چیست؟ .....
۲۴۶.....	ارزش خداشناسی .....
۲۴۶.....	رابطه خداشناسی با ایمان .....
۲۴۹.....	راه خداشناسی .....
۲۵۰.....	انگیزه‌های خداشناسی .....
موانع معرفت	
۲۷۵.....	۱. حس‌گرایی .....
۲۷۹.....	۲. تقلید .....
۲۸۷.....	۳. اعتماد به ظن .....
۲۹۱.....	گرایشات معارض .....
۲۹۲.....	الف) لذات آنی و هوسهای لحظه‌ای .....
۲۹۲.....	ب) آینده‌نگری افراطی ماذی .....
۲۹۴.....	ج) دشمنی و انزجار نسبت به خدا، پیامبر و دین .....

آثار معرفت انسان به خدا

۳۰۱.....	انعکاسهای روانی و رفتاری معرفت
۳۰۳.....	دیدگاه قرآن در تأثیر معرفت
۳۰۸.....	دلهائی که متأثر نمی‌شوند
۳۱۱.....	آخبات
۳۱۵.....	محبت
۳۲۴.....	راه تحصیل محبت

آثار روانی و رفتاری معرفت به افعال الهی

۳۳۳.....	حالت شکر و سپاس
۳۳۴.....	عبادت و بندگی
۳۳۶.....	خوف و رجاء
۳۳۷.....	نقش تربیتی خوف در قرآن
۳۴۹.....	مفهوم رجاء
۳۴۹.....	رجاء در آیات قرآن کریم
۳۵۵.....	مفهوم دیگر رجاء
۳۵۷.....	چند نکته
۳۶۰.....	خشوع
۳۶۳.....	تضرع و استکانت

مقدمة

«الحمد لله الذي انزل على عبده الكتاب ولم يجعل له عوجاً قيماً ليتذر باساً شديداً من لدنه و يبشر المؤمنين الذين يعملون الصالحات ان لهم اجرأ حسنة»
و «تبارك الذي نزل الفرقان على عبده ليكون للعالمين نذيراً»^۱ «يهدي به الله من اتبع رضوانه سبل السلام و يخرجهم من الظلمات الى النور باذنه و يهدى بهم الى صراط مستقيم»^۲

والصلوة والسلام على رسول الله الذي ارسله «شاهدًا ومبشرًا و نذيرًا و داعياً الى الله باذنه و سراجًا منيراً» و بعثه ليتم مكارم الاخلاق في نفوس المؤمنين و يزكيهم و يعلمهم الكتاب والحكمة و يأمرهم بالمعروف و ينهاهم عن المنكر و يحل لهم الطيبات و يحرم عليهم الخبائث ويضع عنه من اصرهم و الاغلال التي كانت عليهم. وعلى الله الاخير والائمة الابرار الذين اذهب الله عنهم الرجس و طهرهم تطهيرًا.

قرآن بزرگترین هدیه الهی است که خداوند با فرود آوردند آن بر پامبر اسلام به انسان مُت نهاده است. قرآن نوری است که دلها را زوشن می سازد، دارویی است که دردها را درمان کند و سینه ها را شفا بخشد، موعظه ای است که انسان را از غفلت درآورد و «راهنمایی است که بهترین راه سعادت رهنمونش سازد». ^۳

-
۱. کهف / ۱
  ۲. فرقان / ۱
  ۳. مائدہ / ۱۶
  ۴. احزاب / ۴۶ و ۴۷
  ۵. «وهو الدليل يدل على خير سبيل».

«هر که پیش روی خود فرارش دهد به سوی بهشت هدایتش خواهد کرد و هر کس بدان پشت کند در آتشش اندازد».^۱

هر آنچه که انسان بدان نیازمند است بیان کرده^۲ و معارف آن آب گوارائی است که عطش دانشمندان را بر طرف و دل فقهاء و ژرف اندیشان را چون بهار سرسبز، شاداب و باطرافت می‌کند.^۳

نوری است که هیچگاه خاموش نشود و چراگانی است که شعله آن نمیرد و دریائی است که به اعماق آن نتوان رسید.^۴ چشم‌های جوشان علم و معرفت است برای آنکس که می‌فهمد^۵ و دقائق و عجائب آن پایانی ندارد^۶ و علماء از آن سیری نیابند.^۷

توصیفی که از خود آیات و از روایات درباره این کتاب الهی و آسمانی شنیدیم، خود به خود، گویای این حقیقت است که باید هر چه بیشتر درباره قرآن بیندیشیم، در اعماق آن فرورویم و از منابع و معارف ناب و گرانبهای آن تا حد ممکن برداشت کنیم و اگر در آیات و روایات تأکید بر این شده که قرائت قرآن، احترام به قرآن و انس با قرآن همه و همه فضیلت دارد؛ در نهایت همه اینها برای درک معارف قرآن و عمل به آداب و احکام قرآن خواهد بود که پایه نخست آن اندیشه و تأمل در قرآن است.

قرآن خود، در موارد بسیاری دلالت دارد بر اینکه فرستاده شده برای آنکه مردم در آیات آن بیندیشند و برینش خویش بیفزایند و با تعابیر مختلفی مثل: «اللهم يتفكرون»^۸ «لعلکم تعللون»^۹ و «لیدبروا آیاته»^{۱۰} مردم را ترغیب

۱. «من جعله امامه قاده الى الجنة ومن جعله خلفه ساقه الى النار». *الاذان* / ۱۰

۲. «وزرنا علىك الكتاب تبياناً لكل شيء». *نحل* / ۸۹

۳. «جعله ربّاً لعطش العلماء، وربّعاً لتلذبب الفقهاء» على *عليه السلام* در نهج البلاغه / خ .۱۹۳

۴. «نور لاظتناً مصابيحه وسراج لا يخبو نوره وبصر لا يدرك فغره» على *عليه السلام* نهج البلاغه / خ .۱۹۲

۵. «وبنابيع العلم وبحوره» ... «وعلماً مني وعي». على *عليه السلام* نهج البلاغه / خ .۱۹۳

۶. «لا تختصي عجائبه ولا تبللي غرائبه» رسول اکرم *عليه السلام* اصول کافی / ۲/ ۵۹۸

۷. «لا ينفعني عجائبه ولا يشبع منه العلماء» على *عليه السلام* در تفسیر عیاشی

۸. *نحل* / ۴۴

۹. يوسف / ۲

۱۰. ص / ۲۹

می‌کند به اینکه در آیات قرآن فکر کنند تا بهره‌ای از انوار الهی برگیرند. قرآن یک مجموعه کامل از معارف بشری و علوم انسانی است که در زمینه تاریخ، حقوق، سیاست، اخلاق، تربیت، اعتقادات، احکام، جامعه شناسی و .... سخن می‌گوید و در همه آنها دیدگاه خاص خود را ارائه کرده است و بر اندیشمندان مسلمان است که با دقّت و مطالعه کافی در آن، دیدگاه قرآن را در هر یک از موضوعات نامبرده کشف کنند و در اختیار جامعه، بویژه، نسل جوان قرار دهند: نسلی که - در عصر حاضر با توجه به موج عظیمی که انقلاب اسلامی ایران در دنیا ایجاد کرده - بیش از گذشته تشهی در کمک معارف اسلامی است و می‌خواهد دیدگاه قرآن را در زمینه‌های فوق و نظائر آنها بشناسد.

خوب‌خوانه امروز گامهای بزرگی در این زمینه برداشته شده و در مورد کشف و تبیین و طبع و نشر معارف قرآن کارهای عمدہ‌ای انجام گرفته است و البته، هر چند که از زمانهای دور علماء و مفسرین، تفسیرهای متعدد و غالباً منفصلی با روشهای مختلف نوشته و از زوایای مختلف به بررسی آیات قرآن پرداخته‌اند؛ ولی، بررسی معارف قرآن در زمینه‌های نامبرده و بویژه، اصول اعتقادی و اخلاقی به این ترتیب که هر یک از آنها به تفصیل بررسی شود و اطراف و زوایا و مسائل گوناگون آن تا حد امکان، مورد توجه قرار گیرد کاری نو و ابتکاری است.

در این مورد بویژه، باید از اندیشمند توانا و استاد گرانقدر حضرت آیة‌الله مصباح یزدی یاد کنیم که بخاطر انس زیاد با قرآن، نورانیت دل و ثلاش‌های تحقیقی فراوانی که داشته‌اند، بحق، کارهای مفید و ابتکاری در مورد معارف قرآن عرضه کرده‌اند که بخش‌های زیادی از آنها تاکنون منتشر شده است. معظم له با طرح و برنامه و نظم خاصی به تحقیق در معارف قرآن پرداخته و حاصل آن را از سال ۵۲ به بعد برای گروههای آموزشی و پژوهشی « مؤسسه در راه حق»، همراه با دقّتها و نکته‌سنجهای مخصوص خود، در مقاطع مختلف و برای گروههای مختلف، تدریس فرموده‌اند که بعدها بخش‌هایی از آنها، پس از تکمیل، تنظیم و ویرایش انتشار یافته است.

یکی از بخش‌های مهم «معارف قرآن»، بخش مریوط به اخلاق است. اخلاق در قرآن، اهمیت فراوانی دارد و در آیات و روایات متعددی، محور اصلی آن؛ یعنی، تزکیه نفس به عنوان یکی از مهمترین اهداف نزول قرآن و بعثت پیامبر اسلام مطرح شده است.

اخلاق با ملکات نفسانی، تزکیه و تهذیب نفس، اعمال و رفتار فردی و روابط اجتماعی انسان ارتباط عمیق دارد. روابط میان انسان با خدا را تنظیم می‌کند، روابط میان اعضاء جامعه را سامان می‌دهد، فرد و جامعه را به رستگاری و کمال می‌رساند و در یک جمله، در زندگی و سرنوشت فردی و اجتماعی انسان، نقش عمیق و گسترده‌ای دارد.

معظم له در بین موضوعات مختلف قرآنی، سهمی از تحقیق و تلاش علمی خود را نیز به بررسی موضوع اخلاق در قرآن کریم اختصاص داده و حقاً، که در این بخش نیز نکته سنجیها، اظهارنظرها و ابتکارات ارزشمندی دارند و حاصل این تحقیق و تلاش را در سالهای ۱۳۶۲ تا ۱۳۶۴ برای گروههای آموزشی و تحقیقی «موسسه در راه حق» تدریس کرده‌اند که جزوای و نوارهای آنها موجود است.

و از آنجاکه تصمیم به چاپ و نشر آن را داشتند، افتخار انجام کارهای تکمیلی و ویرایش و تنظیم آن به اینجانب داده شد. حقیر نیز در حد توان ناچیز خود و با توجه به فرصت کم و مشاغل فکری و ذهنی گوناگون، سعیم این بود تا آنجاکه از من ساخته است کوتاهی نکنم؛ ولی، مع الوصف، کار باکنده و تأخیر به نتیجه رسید.

در بحث «اخلاق در قرآن»، افعال اختیاری انسان که محور اصلی و موضوع اساسی آن است، از یک سو، علل و عوامل گوناگون در ظهور و بروز آن نقش دارد و دارای منشأهای مختلفی هستند: یعنی، بعضی از افعال انسان منشأ غریزی دارند، بعضی دیگر از رفتارهای وی را تأثرات روحی مانند: وحشت و اضطراب و غیره بوجود می‌آورند، در بسیاری از موارد، تمایلات عالی و گرایش‌های فطری و ویژه انسان، منشأ ظهور اعمال و رفتار خاصی در

انسان می‌شوند و سر انجام، در پاره‌ای از موارد نیز رفتار انسان تحت تأثیر عوامل احساسی و عاطفی شکل می‌گیرند: اعم از احساسات و عواطف مثبت نظری انس و محبت و احساسات و عواطف منفی مانند کینه و نفرت و می‌توان آنها را بر اساس عوامل متفاوت‌شان و به چهار دسته متفاوت تقسیم نمود.

از سوی دیگر، رفتارهای اختیاری انسان به لحاظ دیگری نیز قابل تقسیم است؛ یعنی، به لحاظ اینکه دارای جهات مختلفی هستند و به موجودات مختلفی مربوط می‌شوند نیز می‌توان آنها را دسته‌بندی نمود.

در تنظیم بخش اخلاق شناسی از معارف قرآن، معظم له دسته‌بندی دوم را به عنوان چارچوب و ترتیب بحث برگزیده، رفتار اختیاری انسان را، به تناسب آنکه در چه رابطه‌ای انجام می‌گیرد و به چه تعلق دارد، بر سه دسته کلی تقسیم کرده‌اند: یکدسته، کارهایی است که انسان در ارتباط با خدا انجام می‌دهد. مثل توجه به خدا، امید به خدا، ایمان به خدا، خوف و خشوع از خدا و ... که منشاء عبادت و بندگی در برابر خداوند می‌شود.

دوم رفتارهایی است که اصلًاً، به خود انسان مربوط می‌شود هر چند که ثانیاً و بالعرض، با دیگران نیز ارتباط پیدا کند و یا رابطه با خدا هم در آن ملحوظ شود.

سوم کارهایی است که انسان در ارتباط با دیگران انجام می‌دهد و روابطی است که با دیگران برقرار می‌کند.

و بر اساس تقسیم‌بندی فوق، اخلاق در قرآن را در سه قسمت کلی و زیر سه عنوان کلی: ۱. اخلاق الهی ۲. اخلاق فردی ۳. اخلاق اجتماعی مطرح کرده‌اند.

البته، یک سری مطالب و مفاهیم کلی داریم که در واقع بخش فلسفه اخلاق را از دیدگاه قرآن تشکیل می‌دهد که در آغاز و قبل از ورود در بحث از اخلاق الهی و اخلاق فردی و اخلاق اجتماعی، به اینگونه مسائل پرداخته و مسائلی چون: اصول موضوعه در علم اخلاقی، ویژگیهای مفاهیم اخلاقی، مفاهیم عام اخلاقی در قرآن، تفاوت نظام اخلاقی اسلام با دیگر نظامها، اساس

ارزش اخلاقی در اسلام و بسیاری دیگر از اینگونه مسائل را مورد تحقیق و بررسی قرار داده‌اند.

اینک کتاب «اخلاق در قرآن» که بطور کلی در سه جلد تنظیم یافته، بر اساس طرح کلی و دسته‌بندی بالا و با توجه به مطالب مقدماتی در چهار بخش کلی تقسیم شده.

· بخش نخست: مفاهیم و کلیات

· بخش دوم: اخلاق الهی

· بخش سوم: اخلاق فردی

· بخش چهارم: اخلاق اجتماعی

- بخش نخست و بخش دوم در جلد اول کتاب «اخلاق در قرآن»، بخش ششم در جلد دوم و بخش چهارم آن در جلد سوم آمده است. از خداوند بزرگ نفوذ و تأثیر روزافزون اخلاق قرآنی را در جامعه و بویژه در میان نسل جوان، خواستاریم و امیدواریم کارهای ما را به فضل و کرم خودش قبول کنند؛ تصریح‌ها و قصورهایی که داشته‌ایم بر ما نگیرید:

محمد حسین اسکندری